

הנס-אולריך והלר

מדע ההיסטוריה ומדעי החברה

*תרגום מגרמנית: דן תמיר

מי שפנה למדע ההיסטוריה בשנות החמישים והששים של המאה שעברה נתקל ביהירות פשוט מדהימה של הגילדה ההיסטורית הגרמנית. הרוב המכריע של חבריה האמין באמונה שלמה שמאז רנקה (Ranke), מדע ההיסטוריה הגרמני לא רק ניצב בפסגת ההתפתחות הבינלאומית בתחום, אלא גם אחז ללא עוררין בעמדת המנהיגות בו – עד לעצם אותם ימים. מכיון שחסרו לה לחלוטין המימד ההשוואתי הבינלאומי והתנסויות אישיות משהויות בחוץ לארץ, לא נודע לה על כך שההיסטוריה הכלכלית, החברתית, הפוליטית והתרבותית באנגליה, בצרפת ובאמריקה עשו בינתיים זינוק אדיר קדימה, ועוד יותר מכך: התקדמו רבות בזכות דיון תאורטי ער ותוסס. למרות שהיסטוריונים גרמנים רבים התיישרו עם הנציזם-סוציאליזם – ואפילו סיפקו לו מידה מבהילה של תמיכה – בתחילת אותה תקופה לא היה ויכוח על הנחות היסוד הפוליטיות והאפיסטמיות המבישות של האסכולה הדומיננטית של ההיסטוריונים. ההלם שגרמו הדיקטטורה, מלחמת ההשמדה והשואה לכל היותר עורר בהדרגה נסיונות פתטיים כמעט ליצירת היסטוריונים מואר יותר, שחזרו ואיששו את ההרמנויטיקה שלו, ללא שינוי.

בני אותו דור, המוכרים לי היטב, ספגו במהלך שהותם בחו"ל – כסטודנטים ואחר כך כמלגאים וכפרופסורים אורחים – גירוים שהניעו אותם לערער על הקיבעון המחניק הזה ועל ההשקפה המקובלת על מקצועם שלהם, שנעדרה כל ביקורת עצמית. ההיסטוריה הפוליטית הקונונציונלית לא אפשרה, למשל, להסביר באופן מניח את הדעת את שנת 1933 ואת מה שקרה בעקבותיה. המדעים השכנים והסיסטמטיים למדי של הסוציולוגיה, הכלכלה ומדע המדינה נראו לכולנו כבעלי הפוטנציאל הגדול ביותר להפרות את מחקרינו. לכן גם משכו אותנו לימודים דו-תחומיים, של היסטוריה ומדעי החברה. זה היה גם מקור כח המשיכה של מורים באקדמיה שתאמו את הקשר הזה. תאודור שידר (Sieder) בקלן (Köln), למשל, היה ובריאני אדוק, ולכן גם פנה אל ההיסטוריון הגרמני המשמעותי ביותר של המחצית הראשונה של המאה העשרים, אוטו הינצה (Hinze), שגם הוא אימץ את ובר בהתלהבות. במקביל, הסוציולוג מקלן רנה קניג (René König), גם הוא ובריאני ידוע, יכול היה ללמד היסטוריה מודרנית, על בסיס תחומי התעניינותו

ההיסטוריים. בברלין, נמנו על האישייות המתווכות הללו ארנסט פרנקל (Fraenkel) וגרהרד א. ריטר (Ritter); ואלמלא ההגירה הכפויה משנת 1933 ואילך של מספר גדול של היסטוריונים רחבי אופקים ממוצא יהודי, יכול היה החוג הזה להיות גדול עוד יותר.

אילו תמריצים [Anregungen] מהמדעים השכנים האמורים הוכיחו את עצמם כבעלי משקל מיוחד?

1. במקום הראשון ניצב אופן המחשבה הרואה הבניה כפולה של המציאות. המציאות מעוצבת מצד אחד באמצעות תהליכים מניעים חזקים – חברתיים, כלכליים, פוליטיים ותרבותיים – אך גם בידי גורמים מגבילים הנסמכים עליהם, שאת אופיים ואת תקפותם ניתן לנתח ניתוח מקיף – לא כל שכן להסבירם – רק בעזרת מדעי החברה השכנים. אפילו גרהרד ריטר, אחד המאורות השמרנים של הגילדה ההיסטורית אחרי 1945, היה מודע לכך: בשנת 1949 כתב על "מטלותיהם העתידיות" של מדעי הרוח הגרמניים ש"היסטוריה... ללא שליטה במושגי היסוד בכלכלה... אך גם בשיטות המחקר הסוציולוגיות, מובילה לרטוריקה ריקה, הנעדרת ערך אפיסטמי עמוק יותר".¹ ואולם, באלפי עמודים שכתב ריטר מאז, הוא לא התקרב אפילו פעם אחת לעמידה בכלל הזה שהציב – ויחד עמו רוב ההיסטוריונים הגרמנים בשנות החמישים והששים. העבודה המחקרית שנעשתה אחר כך על הכוחות המניעים המבניים – בראש ובראשונה אלה של המציאות של העת החדשה – נובעת כולה גם משיתוף הפעולה עם המדעים השכנים; לא רק בגרמניה, דרך אגב, אלא בכל ארצות המערב. מצד שני, נבנתה מציאות דרך תפישתם של בני הזמן. יצירת הקישור הזה ותרגומו ללימודי ההרמנויטיקה הם הישגיו הבלתי מעורער של ההיסטוריוציזם, דבר שהעלה על נס מכס ובר ב"סוציולוגיה המבינה" (versehenden Soziologie) שלו. ככלל, תפיסת המציאות הזו מכריעה לוסוכנים (Akteure). מנקודת המבט של תאורית הוסוכנות (handlungstheoretisch Action Theory), הם מרוכזים בעיקר בעצמם. רק ההיסטוריון או מדען החברה יכול לחשוף בדיעבד כראוי את עוצמתם של הכוחות המניעים והמעצבים – אותם כוחות אילמים ואנונימיים – ולאמוד את השפעותיהם.

1 Gerhard Ritter, „Gegenwärtige Lage und Zukunftsaufgaben deutscher Geschichtswissenschaft. Eröffnungsvortrag des 20. Deutschen Historikertages in München am 12 September 1949“, **Historische Zeitschrift** 170 (1959), S. 1-22.

2. ההישג הבא נבע מההשתתפות בוויכוחים בדבר תאוריה ומתודה, שמדעי החברה עסקו בהם באינטנסיביות גדולה בהרבה מאשר ההיסטוריונים המבוססים, שהיו לרוב חשדניים בכל הנוגע לתאוריות. תוצאה חשובה של הדיונים הללו נובעת מכך שתאוריית ההכרה הנאו-קנטיאנית, כתורתו של ובר, שבה והוכיחה עד כמה חזקה השפעתה. שבעים שנה לפני "האינטרסים מובילי התודעה" (erkenntnisleitenden Interessen) של הברמאס (Habermas), כבר היה ברור לובר התפקיד שממלאים אינטרסים – וגם, כפי שאהב לומר, ערכים תרבותיים – בהובלת התודעה, כמו גם היותם בני חלוף, כשהבעיות התרבותיות הגדולות משנות את מיקומן ואורם של האינטרסים של התודעה נופל על צבר בעיות חדש, הדורש שאלות ותשובות חדשות.

3. אם יוצאים מההנחה המוכרת של "עלות-תועלת", הרי שמספר תוצרים חיוביים של שתי ההשפעות הנזכרות לעיל ממדעי החברה תרמו תרומה מכריעה גם לכך שהדיון התאורטי בקרב היסטוריונים מאז שנות הששים הוביל לדחייתן של גישות תאורטיות מסוימות. אמנה כאן רק שלוש: מדע התאוריה האוניברסלי של פופר (Popper) לא התקבל, מכיוון שלא עלה בקנה אחד עם ההבנה היסטורית (Erkenntnisverstaendnis) שיש להיסטוריונים באופן כללי על ההיסטוריה של העולם האנושי. מרחב ההפשטה (lichte Abstraktionshoehe) של לוחמן (Luhmann), שעל בסיסו ניסתה תאוריית המערכות שלו להמציא מחדש את העולם, ולרדת לאותה רמת התבוננות (Reflexionsniveau) ממוצעת, המועדפת על היסטוריונים המעוניינים בתאוריות – מרחב זה לא הצליח למשוך אליו, למיטב ידיעתי, אף אחד מחניכיה של קליאו. דבר דומה התרחש עם דמות תרבותית חדשה כמו פוקו (Foucault). האני מאמין הפוליטי שלו, שהשווה בין דמוקרטיה אמריקאית וסטליניזם, ושאחר כך האדיר את האסלאמיזם הפונדמנטליסטי של חומייני כניצחון של רוח מזהירה; הסטרוקטורליזם הנוקשה שלו – שבא לידי ביטוי גם בעליונותו של השיח; בורותו בהרמנויטיקה והבסיס האמפירי הרעוע עד מאד ולעתים קרובות מוטעה ממש של רבות מעמדותיו – כל הפגמים האלה לא מנעו מכותבים להישבע בשמו ברוב מלל כמקור סמכות תאורטי בהקדמות לחיבוריהם, מבלי שבנו אחר כך טיעונים חדשים. מעבר לכך, נראה לי שהדיון סביב פוקו במדעי החברה סובל במידה מעוררת השתאות משביעות רצון מפרשנויות אימננטיות מאד, בלי להעמיד מחדש את התזות שלו במבחן רציני, כפי שעשה בעבר ריצ'רד המילטון (Hamilton).

אם להוסיף מילה נוספת של ביקורת: איני מכיר אף היסטוריון שהתמסר ללא תנאי לתאוריה האפנתית של "הבחירה הרציונלית" (Rational-Choice), כמו שהתמסרו לה לאחרונה כלכלנים ודומיהם מבין מדעני החברה. הם היו משוכנעים באופן עמוק מדי בכך שהתורה הפשוטה הזו אינה מסבירה את הטיפוס האידיאלי של ההומו אקונומיקוס המוכר מאז ימי אדם סמית' (Smith), ממעיטה עד מאד בערכה של מורכבות ההתנהגות האנושית ומרדדת את השפעותיהן של השקפות עולם מגוונות, המכוונות באמצעות פעולות רבות, לכדי משתנה פשוט. כמובן שביקורתם של ההיסטוריונים נשענה במידה רבה על הארסנל של מדעי החברה, שראיתם היתה פתוחה ובהירה בזכות התאוריות.

4. אם ממשיכים ובודקים את היתרונות שצמחו משיתוף הפעולה עם מדעי החברה, קשה לחלוק על כמה אפקטים שימושיים (Nutzeneffekte) חשובים. סביר שההיסטוריה החברתית המודרנית של אי השוויון לא היתה באה לעולם ללא קבלתן של תאוריות היררכיה סוציולוגיות והמחקר האמפירי שהובילו. אותו תמריץ תקף גם לגבי מחקר הניעות ההיסטורי, לא פחות מלמחקר על היווצרותו של ההביטוס, שדיכא תפישות עתיקות של מודעות מעמדית או אופי לאומי. ההיסטוריה הכלכלית הרוויחה רווח עצום מקלסיקאים כמו יוסף שומפטר (Schumpeter) וקרל פולאני (Polanyi), אלכסנדר גרשנקרון (Gerschenkron) ודוד לנדס (Landes), אריק הובסבאום (Hobsbawm) ופרננד ברודל (Braudel). מנגד, התברר שהמיזוג האופנתי בשעתו – של תאוריה נאו-קלאסית ואומנות מתמטית, באקונומטריקה של אלה שכוננו "קליאומטרים" – היה בבסיסו רק זבוב בעל תוחלת חיים של יום אחד, אך למרות זאת פתח מספר פרספקטיבות חשובות והעלה ממצאים אמפיריים בעלי משקל. בספרו המבריק לעצב מחדש את הקפיטליזם (Re-forming Capitalism),² דן וולפגנג שטרק (Streeck) לאחרונה בחומרה לכך חובה את שגיאותיה של התאוריה הנאו-קלאסית, ובמקביל שטח כתב הגנה נלהב בזכות ההיסטוריזציה של ניתוח הקפיטליזם בסגנון של מדע חברה היסטורי. רק סוציולוג ביקורתי, ולא כלכלן גרמני, יכול היה להגיע למסקנות כה חדות ומלומדות. עוד נראה האם היסטוריונים ישכילו לנצל את הגשר [הדיסציפלינרי ד.ת.] החדש הזה.

² Wolfgang Streeck, *Re-Forming Capitalism: Institutional Change in the German Political Economy* (Oxford, 2009).

במה שקשור לנכונות ללמוד ממדעי המדינה, השפעתם של גיבורי העת המוקדמת, אנשים דוגמת ארנסט פרנקל וריכרד לונתהל (Löwenthal) – שלא להזכיר היסטוריון בן זמננו כמו קרל דיטריך בראכר (Bracher) – נראית לי ברורה לחלוטין, כמו גם העובדה שאנו מנצלים עד תום, בלי לתת על כך כלל את הדעת, את מחקריהם של ברי הסמכא הגדולים האחרונים של המקצוע הזה – קלאוס פון ביימה (Beyme) ומנפרד ג'. שמידט (Schmidt). אצל איזה היסטוריון אפשר היה ללמוד כה הרבה על המערכת הפוליטית של הרפובליקה הפדרלית, על הפדרליזם, על מפלגות ואגודות ועל תאוריות פוליטיות? מאיזה היסטוריון ניתן היה לאמץ את אורח המחשבה השיטתי?

לא כאן המקום להציג ביבליוגרפיה מקיפה של תוצרי ההשפעות הללו על מדע ההיסטוריה, שבסיכום אפשר לתארן כרווח נקי. אולם אפשר לתהות: האם "ההיסטוריה התרבותית החדשה" השבה ומניפה לפני כדגל או ככלי קודש את ההסתמכות על האתנולוגיה, על הבלשנות ועל מדעי הדתות – האם גם היא מסוגלת להצביע על רשת דומה שטווחה, עם תוצרים ברי השוואה?

5. וזה מביא אותנו אל כמה פגמים, אל החוסרים ביחסים בין מדע ההיסטוריה למדעי החברה. מה שעניין אותנו יותר מכל בשיתוף הפעולה עם המדעים השכנים היה הציפייה להבין ולהסביר באופן מדויק יותר את הכוחות המניעים המשפיעים על מבנים חברתיים ואת התנאים המגבילים של התהליך ההיסטורי; התקווה לחדד את ארגז הכלים התאורטיים; הסקרנות להכיר נקודות מבט ומתודות חדשות. חלק מציפיות אלו אכן התממש במלואו. אך מכיוון שעיקר העניין התמקד במבנים הקשים כביכול, שעד אותה עת הוזנחו לדעתנו – אי-שוויון חברתי, שלטון, מחזוריות של פעילות עסקית ושל משברים, תהליכים דמוגרפיים – הוזנחו הכוחות ה"רכים". כמובן שהכרנו את המשמעות הבסיסית של "תמונות העולם" במחשבתו של ובר; בעימותים שערכנו לפני שנת 1989 עם מדענים מאזורים שממזרח לאלבה (Elbe) על השאלה שנשארה כל הזמן בוערת – "האין זאת אלא שמכס [ובר] שלנו מביס את קרל [מרכס] שלכם?" – גם השתמשנו בה. אבל בעבודה ובמחקר שלנו עצמנו הוזנחו – ואולי אפילו ממש ביטלנו – את תפקידן המעצב של תמונות העולם, של הדת, ובאופן כללי של הרעיונות ושל הסמלים והריטואלים הכרוכים בהם. זה היה במידה מסוימת עקב האבסת היתר שהואבסנו בהיסטוריה של הרעיונות במהלך תקופת לימודינו. את זה ניתן לתקן באמצעות היפתחות כלפי הבעיות האלו, שתהווה גם היפתחות כלפי דרישות "ההיסטוריה התרבותית החדשה". מחקרים

חדשים ומבוססים כבר הוכיחו בינתיים שהמיזוג הזה אפשרי.

היה מאכזב להיווכח כמה מעטה היתה ההיענות לחיזורינו אחר המדעים השכנים. ייתכן שהסיבה לכך היתה כח השכנוע הלקוי של טיעונינו. ואולם החיברות המקצועי הספציפי התגלה כמחסום משמעותי, שרק לעתים נדירות ניתן היה להתגבר עליו. עקב הדוגמטיות האנטי-היסטורית של מדע הכלכלה הנאו-קלאסי, לא היתה כמעט שום תגובה פרודוקטיבית. באופן טיפוזי, תמיכה מעודדת מהסוג שמספק ספרו האחרון של שטרק לא יכולה היתה להיכתב בידי כלכלן גרמני. תחת כנפיו המסוככות של רנה קניג ניתן היה בקלות לטעון בזכות היסטוריזציה של הסוציולוגיה. אולם למעשה רק ריינר לפסיוס (Lepsius), הסוציולוג רב ההשפעה ביותר בקרב ההיסטוריונים בארבעים השנים שאחרי 1960, נפתח לכך. הסיבה לכך נעוצה לא רק בהיסטוריה של השפעת מאמריו המפורסמים, אלא גם בארבעת הכרכים על הבורגנות המשכילה הגרמנית שנכתבו על פי המודל התאורטי שלו במסגרת "החוג להיסטוריה חברתית מודרנית".

ומדעי המדינה? בוויכוח על היסטוריה מדינית חדשה, "מודרנית", נאבקנו למען היפתחות כלפי אוצר הרעיונות והמתודות של מדעי המדינה, כדי לעזוב סוף כל סוף את הנתיב הידוע והמוכר של "עליונות מדיניות החוץ". לשווא: מומחי היחסים הבינלאומיים התעקשו על העליונות הזו. אבל מי שעסק באמת בהיסטוריה פוליטית מודרנית באופן אמפירי ועם סקרנות תאורטית, הגיע בדרך כלל – מבחינת החברות המדעי שלו – מסביבתם של ההיסטוריונים החברתיים, כי משך שנים רבות הם הפכו מפלגות ואגודות, פופוליזם, ביקורת של הדמוקרטיה וכיוצא בזה לנושא המחקר שלהם; בכך מובן מאליו שחזרו אל הבסיס של מדעי המדינה.

6. מה נשאר מהנכונות לשיתוף פעולה שהיתה למספר דורות של היסטוריונים שרצו ללמוד ממדעי החברה וגם – יש לציין – רוצים ללמוד עוד? מבלי להתחנחן ניתן לקבוע שנוצרה כבר ספרות ראויה לציין, העומדת גם באמות מידה בינלאומיות. כמה הרבה יותר קל כיום להתוודע להיסטוריה של הבורגנות הגרמנית, של ארגוני העובדים ושל האצולה; ללמוד על מפלגות, על אגודות, על זרמים אידיאולוגיים, על פעילות עסקית ועל משברים. אך בכיוון ההפוך, השינוי המיוחל, ההיסטוריזציה של בעיות אחרות מתחומי ידע ספציפיים – לא התחולל כמו שקיוו.

האם נותר שטרק לעת עתה העוף המוזר היחיד הבוחן את הכלכלה הפוליטית של הקפיטליזם באמצעות מדע חברה היסטורי? היכן ממשיך דרכו של לפסיוס, החולק עמו את תחומי העניין ההיסטוריים שלו? אפילו

עם מדעי המדינה, שכאן [בגרמניה] עוסקים לעתים קרובות בשדות מחקר צמודים ואפילו משותפים לאלה של ההיסטוריה בת זמננו, לא נבנתה ברית שותפות רחבה. כמובן שהדמויות הניצבות ונישאות בחרטום הספינה נותרו – בסיעתא דקליאו [מקור: Clio volente, פרפראזה על Deo volente, ד.ת.] – קרובות משפחה קרובות מאוד: ספרי העיון של קלאוס פון בימה על ההיסטוריה של התאוריה הפוליטית בגרמניה 1300 – 2000 (משנת 2009) או על תאוריות פוליטיות בעידן האידיאולוגיות (2002) וגם עידן האוונגרדים (2005) הנם עבודות היסטוריות אמיתיות, עם מסקנות שיטתיות וברורות יותר מאלו שבהן נכונים ההיסטוריונים התאורטיים הרגילים להסתכן. והניתוחים של מנפרד ג. שמידט את מערכת השליטה הפוליטית של הרפובליקה הפדרלית או של מדיניות הרווחה כה רוויים מבחינה היסטורית מתחילתם ועד סופם, עד שמבלעדי הממד ההיסטורי אי אפשר להבינם כלל, ולו רק מכיוון שממנו נובע חלק מכח השכנוע שלהם.

אך האם משמש סגנון המחשבה הזה מודל חיקוי למדעני מדינה צעירים? כיצד הצליחה גישת "הבחירה הרציונלית" צרת האופקים והא-היסטורית לכפות את עצמה למשך זמן מה כנשק אוניברסלי רב-שימושי, כמפתח מאסטר לניתוח בעיות סבוכות ביותר? נראה שכהיסטוריונים, המעטנו בהערכת כוחן המתמשך של צורות מחשבה לא-היסטוריות במדעים השכנים. אולי חסרה גם המשיכה הקסומה שמבחינתנו קרנה אז מהחיים האקדמיים האמריקאיים והאנגליים, בהיותם מערכות דמוקרטיות המתפקדות היטב. סקרנות והדחף להרחבה של אופק המחשבה הובילו פעמים רבות ללימודים דו-תחומיים. היום נוטים להאמין שניתן להשביע את העניין בתחומים חדשים באמצעות הרכישה האוטוידידקטית המדולדלת של אלמנטים ממקצועות זרים, כפי שעושה כיום האסכולה ההיסטורית-תרבותית, כשהיא נושאת את עיניה לאתנולוגיה ולבלשנות, תוך שהיא נמנעת מהקניית השכלה קפדנית באמצעות לימודים דו-תחומיים.

האם היה לפיכך הפרויקט של מדע חברה היסטורי או מדע היסטוריה מבוסס מדעי החברה תופעה דורית בלבד, שאינה עתידה להמשך זמן רב? השאלה המכריעה כאן היא: האם יש לנו אלטרנטיבות טובות יותר? האם טבעם המקצועי הייחודי של הכלכלה, של הסוציולוגיה, של מדע המדינה וכמובן גם של מדע ההיסטוריה – שהחיברות האקדמי ממשיך להעביר לתלמידיו בתשומת לב ובעיוורון – הוא כזה שאין דבר בלתו? עם כל הכבוד להעדפות חדשות, שבהן ניתן להבחין בקרב היסטוריונים תרבותיים כמו גם בקרב אשפי "הבחירה הרציונלית", יש לחזור ולומר:

מדע ההיסטוריה יכול רק להמשיך ולהרוויח מפתחות כלפי מדעי החברה השכנים לו, מפני שהוא אינו מתפתה לאימוץ חסר ביקורת של התאוריות ושל הממצאים שלהם, אך לעומת זאת יכול להתגבר כך על מגבלותיו שלו. אולם באותו אופן, באמצעות היסטוריזציה יכולים אותם מדעי החברה לזכות ביתר קרבה למציאות וביכולת חזקה יותר להסביר תופעות, הגם שהתהליך הזה עשוי להיות אטי וסמיך. לכן אנו זקוקים לדמויות מפתח דוגמת קלאוס פון בימה, שמעוררות במדע ההיסטוריה השראה מתחום מדעי המדינה, ומשפיעות על מדעי המדינה כמייצגות של המימד ההיסטורי.

* * *